

HONVÁGY ÉS NOSZTALGIA

A HÁBORÚBÓL VALÓ KILÉPÉS MINT ÖRÖK VISSZATÉRÉS A HÁBORÚBA¹

Ich will heim, ich will heim.

1688. június 22-én a Baseli Egyetemen Orvostudományi Karán Johannes Hofer megvédte *Nostalgia oder Heimwehe* című disszertációját. A dolgozat 4. paragrafusában leírja egy súlyos sérülést szenvedett Basel környéki parasztlány agóniáját. Miután lezuhant a magasból, a lány napokon át mozdulatlanul, eszméletlenül fekszik, majd egy rögtönzött ispotályban orvosságokat kap, és sebészeti beavatkozáson esik át; lassan magához tér. Amikor feleszmél és megpillantja maga körül az ismeretlen asszonyokat, akik szünet nélkül gondoskodtak róla, egyszeriben elfogja a nosztalgia (*Nostalgia statim correpta*), mondja Hofer, nem hajlandó ételt venni magához, és minden kérdésre ugyanazt válaszolja: „Haza akarok menni, haza akarok menni”. A szülei engedélyezik, hogy teljesen legyöngülten hazatérjen (*Tandem ergo a parentibus licet maxime imbecillis domum est delata*),² otthon, minden orvosság nélkül, hirtelen megjavult az állapota. Hofer még egy esetről beszámol ugyanebben a paragrafusban: egy gazdag családból való fiú Baselbe kerül egyetemre, ahol súlyosan megbetegszik, ám amikor sürgősen hazarendelik, állapota hirtelen megjavul. Hofer a két eset nyomán egy teljesen új, különös betegség megjelenéséről ad hírt, amellyel azt is meg tudja magyarázni, hogy miért betegszenek meg tömegesen a svájci zsoldos katonák.

Mit mondok, amikor azt mondom, hogy „haza akarok menni”?

Kezdő lépésként, avagy még a kezdet előtt, egy valódi nosztalgia-tan (*die Heimweh-Lehre*³) preambulmaként, íme két magyarázat vagy indoklás, amely talán megvédi ennek a szövegnek – mely voltaképpen bevezetés a hazatérés, a magunkra találás, az anyához való visszatérés csodálatos szimulációiba – a kereteit. E „tan” címe és alcíme arra utal, hogy a nosztalgia a melankólia rokona, avagy egy fajtája, összefügg a heves hazaszeretettel, a honvággyal,⁴ ezért a nosztalgia a háború megszakításának, egyúttal azonban az újabb erőszaknak és az újabb háborúnak a feltétele.

¹ A szöveg lelőhelye: Petar Bojanić: *Sila i oblici rata. Heroj, Mesija, revolucionar, nostalgičar, gusar*. Sremski Karlovci – Novi Sad, 2012. 209–227.

² Johannes Hofer: *Dissertatio Medica De Nostalgia, Oder Heimwehe*, Basel, 1688. 8. – Carolyn Kiser Ansprach angol fordítása: *Medical Dissertation on Nostalgia by Johannes Hofer, 1688. Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 2. 1934. 376–391.

³ Fritz Ernst: *Vom Heimweh*. Zürich, 1949. 57.

⁴ „*Si cui verò magis arrideat Nostomanias aut Filopatridomanias appellatio, perturbatum animum ob*

1. A „nosztalgia” szóval Hofer elsőként nevez meg valamit, amit bizonyára őelőtte is, régtől fogva ismertek, és különböző eseteket felsorolva megpróbálja bebizonyítani egy betegség létezését, mindjárt rámutatván a gyógyító terápiákra is. A svájci orvos erőfeszítése csupán a kezdete a jelenség rekonstruálására tett kísérletek hosszú történetének. Kulcsfontosságú, hogy a „nosztalgia” diagnózisához kutatás vezet el, illetve a pácienssel folytatott „talking cure” (gyakran egészen véletlenül fény derül arra, hogy amikor a terapeuta vagy a páciens kimondják az „otthon”, „gyerekkor”, „szülőföld” szavakat, a páciens „állapota” menten megváltozik, azaz a terápia abból áll, hogy előcsalogatják a páciens múltját, akinek a „visszaemlékezése” azonos a didaktikus formában történő „gyógyítás” folyamatával és idejével). Szintúgy érdekes, hogy a betegséget akkor „fedezik fel”, amikor fönnáll még valamilyen baj (a lány lezuhanása és súlyos sérülése, mentálisan megerőltető tanulmányok idegenben vagy a katonák roppant fizikai erőfeszítése stb.), s ez hátrálásra, regresszióra vagy retardálásra késztet, előhívja a hazatérés vagy a visszatérés vágyát („önmagához”, „haza”, „az övé(i)hez”, az „azelőttbe”, az anyához, a „melegbe”, „befelé”, „a bensőbe”, az „anyaméhbe”...) és általános bizonytalanságot, labilitást idéz elő, a biztos talaj elvesztésével fenyeget. Így aztán a „nosztalgia”, mivel hátráló mozgást, visszakozaást követel, fölserkenteti az erőt, az önmagunkkal szembeni erőszakot, sőt a másikkal/másokkal szembeni erőszakot is. Ez a betegség, mely paradox módon egyesíti a katonákat és a lányokat, a bezártakat és a kizártakat, a kivetetteket és bevetetteket, a békéseket és a háborgókat (a „betegséget” Svájcban több nyelv, határ és régió metszéspontjai között figyelték meg), gyakran kibogozhatatlanul összefonódó akadályok létezését előfeltételezi, és magával vonja, hogy valaki másnak kell megoldást vagy feloldást találnia, „elhárítania” az akadályokat vagy „felszabadítania” az utat. Ez a betegség (ma a „betegséget” „érzelemmé” vagy „hangulattá” degradálták) tulajdonképpen egy olyan csendes és passzív ellenállásnak a kifejeződése, mely engedetlenség és vakság formájában nyilvánul meg, avagy mint a tekintély el-nem-fogadása. Ez lehet szülői tekintély, hiszen ők „küldik el a lányukat dolgozni”, utána pedig tőlük függ, hogy a lány hazatérhet-e az idegenből; lehet a haza tekintélye, „az egyének felett rendelkező hatalom, amit az állam vagy pseudo-állam hadserege gyakorol”, engedélyezvén vagy megtagadván a katonaköteles férfi hazatérését. Mint egy magasabb vagy hatalmasabb instanciával vagy egy magasabb erővel szemben tanúsított ellenállás, a nosztalgia „állítólagos” betegséggé válik, melynek funkciója a háború (kötelességek, munka, szolgálat, fegyelem, közösség) elkerülése/megkerülése, miközben ennek az állítólagos betegségnek a terápiái esetleg csak szimulálják, s ezzel voltaképpen igazolják ennek a betegségnek a létezését. Elegendő – bizonygatják különböző kuruzslók Hofertől Freudig –, ha a páciens csupán elgondolja vagy kimondja, hogy haza akar menni, és máris jobban lesz. Úgyszintén elegendő a betegség tettetése vagy szimulálása ahhoz, hogy az autoritás

impeditum in Patriam à qualicunq;ue causa reditum denotans, per me omnino licebit. Johannes Hofer
- idézi: Ernst 1949. i. m. 62

megadja „az engedélyt a hazatéréshez”. Elegendő írni, szakadatlanul írni ahhoz, hogy visszatérjünk és megérkezzünk.

2. Mégis, vajon miért a „haza akarok menni” avagy „magamra akarok találni” (*Ich will heim*) kijelentésekben jut kifejezésre ennek az állítólagos betegségnek („betegségnek”) a konstrukciója vagy a szimptomája? Miért feltételezi a nosztalgia a maga-magunkhoz/mie(i)nkhez forduló beszéd regiszterét, mely szükségképp „belőlünk”, az „énünkéből” szól, az ovidiusi panaszkodást ismétli, mely másoknak lamentál mirólunk, az egyenes vagy az állítólagos, idézőjelek közé tett beszédből fakad, és miért bukkan fel benne a hazatérés vágya? Még egyszer:

„Mit mondok, amikor azt mondom, hogy »haza akarok menni«?”

Szeretném azonnal felhívni a figyelmet a nosztalgia (vagy a nosztalgia-járvány⁵) „paradoxonának” különböző formáira, harcias természetére és meg szeretném magyarázni, hogy milyen kapcsolatban áll a „frikciók” szóval, amit kurziválok, és többes számban használok. Clausewitz volt az első, aki ezt a szót fogalommá „emelte”, és mindig egyes számban használta. Német nyelven a szó nőnemű és súrlódást jelent. Clausewitz számára a nosztalgia (*mal du pays*, ahogy Vladimir Jankélévitch⁶ írja) súrlódásokhoz vezető elem, mely zavarólag hat a hadicselekményre, dezertálásra hív fel, megszakítja a háborút és békét hoz. És fordítva: a hazatérés egyúttal visszatérés az új háborúba. A hazatérések történetei Homérosztól, Vergiliustól és Dantétól kezdve magukba foglalnak bizonyos erőszakot is (Odüsszeusz útban hazafelé szakadatlanul ravaszkodott, csalt és gyilkolt; Aeneis az erőszaktól menekült, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy hasonlóan cselekedjen), miközben az otthonmaradás, a vidéken, a szülőföldön időzés könnyen átbillent bennünket az oltalom és a biztonság különböző vízióiba, azaz arra készlet, hogy újabb őrt állítsunk a házunk elé, alávéssük magunkat a szuverén és/vagy az úr védelmének.

A nosztalgia „paradoxona” – amikor paradoxont mondok, arra gondolok, hogy a nosztalgia körül mindig ólálkodik valami kényszerítő stratégia (vajon nem sajátja-e ez minden csomó, enigma vagy apória természetének?) – könnyen kimutatható Andrej Tarkovszkijnál.⁷ Néhány szempont: filmjének címébe beékeli a „h” betűt (*Nostalghia*), hogy az olasz néző ne olvashassa úgy, mintha az anyanyelvén lenne; a film teljesen „át van áztatva”, szakadatlanul csurog benne a víz (valahol mindig

⁵ A görög nyelvben az epidémia szó (*epidemosz*) a görög embernek a hazájához való tartozását, vagyis az odatartozás tudatát jelöli, az ellentéte pedig az apodémia (*a-podemosz*), mely a szülőföldtől való távollét okozta szenvedést írja le.

⁶ Vladimir Jankélévitch: *L'irréversible et la nostalgie*. Paris, 1974. 276. Jankélévitch írása a nosztalgiáról a hatodik fejezetben található, 276–313.

⁷ „Az orosz honvágyról szerettem volna filmet csinálni – arról a különleges lelkiállapotról, ami megszállja az oroszokat, amikor távol vannak a szülőföldjüktől. Azt szerettem volna, ha a film arról szól, hogy milyen sorsformáló kapcsolat fűzi az oroszokat nemzeti gyökereikhez, múltjukhoz, kultúrájukhoz, szülőföldjükhöz, családjukhoz és barátaikhoz”. Andrei Tarkovsky: *Sculpting in Time. Reflections on the Cinema*. London, 1989. 202.

összegyűlik, elfolyik és visszafolyik); Andrej dialógusai olaszul folynak, belső monológiai viszont oroszul. A film tizenötödik és tizenhetedik perce között Andrej erősködik, hogy a költészetet, akárcsak a zenét, lehetetlen lefordítani, azaz hogy senkinek (ez esetben az olasz nőnek) fogalma sincs Oroszországról. Amikor a tolmácsnője, Eugenia azzal kívánja tompítani e szavak életét, hogy Tarkovszkij orosz költő fordítója egy neves olasz költő, és a fordítás elengedhetetlen ahhoz, hogy az emberek megismerjék egymást, Andrej először cinikusan kijelenti, hogy mi, „szegény” oroszok nem vagyunk képesek megérteni Dantét, Petrarcat és Machiavellit, majd elárulja, hogy ő hogyan képzei egymás megismerését, megadja a közösségi élet maximalista receptjét:

„Meg kell semmisíteni a határokat (*distuggere le frontiere*), meg kell szüntetni az államhatárokat (*dello stato*).”

Vajon rögtön el kell-e felejteni az idézett mondatot („határok”, többes számban, az „állam” egyes számban; a „megsemmisítés” meglepően goromba szó), azzal, hogy szeszélyes és semmivel sincs alátámasztva? Hogyan lehet összefűzni és fönttartani a két állítást – hogy van bennem valami (például valami „orosz”) ami teljesen a „sajátom” és mások semmit sem érhetnek belőle, valamint hogy él egy követelmény, mely szerint a határoknak és az államoknak el kell tűnniük? Lenne-e közös nyelvünk, vajon akkor is együtt lennénk-e, ha nem volna állam (egyes számban)? És vajon akkor eltűnne-e az egyéni emlékezet, s vele a honvágy is? Avagy a honvágyat, pont fordítva, a visszatérés akadályoztatása kelti fel (például megszöktem, és nincsenek papírjaim, hogy újra visszatérjek)? Vajon ahhoz, hogy megérkezem, útközben minden akadályt meg kell semmisítenem? A filmbeli dialógus zavarát azzal lehetne feloldani, ha áttekintenénk a nosztalgiaőről és a honvágyról szóló diskurzusok konstruálásának történetét. Homérosztól és Rousseau-tól Jaspersig és Heideggerig vagy Freudig talán világosan elkülöníthető néhány olyan pillanat, amely meghatározza a nosztalgia alakzatát. Íme néhány:

a) A *nostalgia* (miként az allergia, a homeopátia stb.) kitalált görög szó, egy nagy etimológiai konstrukció (a *das Heim-weh* szintén újabb német szó), melyet Hofer alakít ki a 17. század végén írt disszertációjában, szembeállítva a *Maladie du Pays* francia színtagmával. Hofer, és nem csak Hofer, az Alpokban él, az olasz, a német és a francia nyelv közepette, a disszertációját latinul írja és görögül „konstruálja” meg a betegséget: a *nostos* annyi mint *Reditum in Patriam* (az 1779-es német fordításban *Rückkehr ins Vaterland*), míg az *algios* latinul *dolorem aut tristitiam* (*Schmerz oder Betrübniß*) vagyis a *weh* a *das Heim-weh*⁸ szóban. A

⁸ Ernst 1949. i. m. 62–63. A nosztalgia és a német *Heimweh* szó legprecízebb etimológiai feldolgozása Klaus Brunnert művében található: *Nostalgie in der Geschichte der Medizin*. Düsseldorf, 1984. 29–43. A bevezetésben Brunnert elmondja, hogy Hofer előtt még két nyom utal arra, hogy a nosztalgia betegséggént vagy beteges jelenséggént ismerték föl: a harmincéves háborúban, a spanyol hadseregben

„haza”, a „hazatérés” és a „fájdalom” a nosztalgia, illetve a honvágy három első és alapvető összetevője.

b) A nosztalgia először betegség, majd érzelm,⁹ később Jaspers számára lelki-állapot vagy hangulat (*Heimatwehverstimmung*), végül pedig nyelvi vagy diszkurzív termék (*Diskurs-Produkt*).¹⁰ A nosztalgia először a hazára vagy a szülőföldre vonatkozik és honvágyat jelent (a *Pothopatridalgia* és *Filopatridomania* Zwinger és Hofer¹¹ szóalkotásai), hamarosan pedig a hazatérés utáni sóvárgást jelöli (*Ich will heim*; „Haza akarok menni”), a szülők, a szeretteink, a gyermekkor stb. utáni vágyakozást. Végül Freud prenatális szeparációról beszél... Az, hogy a női nemi szervben (*das weibliche Organ*) van valami *unheimlich*, a „neurotikusok” számára kitarja az őshaza (*alte Heimat*) kapuját; oda akar eljutni az egész emberi nem. *Liebe ist Heimweh*,¹² idézi Freud ugyanebben a részben a tudattalan természetét megfejtő közmondást, ami az *Unheimlich*-hal¹³ való találkozás természetére is rávilágít.

c) Ebben a betegségben először azok a svájciak szenvednek, akik Franciaországban vagy más hadseregben szolgálnak (háborúznak). Később, egészen a 19. század végéig (Jaspers disszertációja a nosztalgia kutatásának utolsó nagy szisztematikus kísérlete, mely a jelenséget a bűncselekmény és az erőszak kontextusában vizsgálja)¹⁴ olyan kislányok a példának felhozott páciensek, akiket a szülők inter-

1634-1644 között hat katonáról megállapították, hogy *el mal de corazón*-ban vagy *estar roto*-ban szenvednek, a *Heimweh* szót pedig Ludwig Pfyffer von Altshofen használja először 1569-ben.

⁹ Rudolf Bernet: *Heimweh und Nostalgie. Utopie. Heimat.* Hrsg. von Martin Heinze, Dirk Quadflieg, Martin Bührig. Berlin, 2006. 87.

¹⁰ Simon Bunke: *Heimweh. Studien zur Kultur- und Literaturgeschichte einer tödlichen Krankheit.* Freiburg - Berlin - Wien, 2009.

¹¹ Hofer, a *De Hydrope uteri* (A magzatvíz) című dolgozat szerzője a *filia, patria* és a *mania* szavakból alkotja meg az új szóösszetételt, Zwinger pedig 1710-ben más címmel nyomtatja újra Hofer disszertációját: *De Pothopatridalgia, vom Heimwehe, és a nostalgia* szót szisztematikusán a *pothopatridalgia*ra (*potos, patris, algos*) cseréli. *Nostalgia. Storia di un sentimento.* A cura di Antonio Prete. Milano, 1992. 60.

¹² Sigmund Freud: *L'Inquiétante étrangeté et autres textes = Das Unheimliche und andere Texte.* Trad. de l'allemand par Fernand Combon. Paris, 2001. 112-113.

¹³ Freud e lefordíthatatlan szó schellingi magyarázatát részesíti előnyben: „ezzel a szóval azt nevezük meg, aminek titokban, rejtettségben (*im Verborgenen*) kellett volna maradnia [...] de mégis felbukkant (*hervorgetreten*)”. Freud 2001. i. m. 46-47. Ld. még: Jean-Christophe Goddard: Schelling ou Fichte. L'être comme angoisse au l'être comme bonheur. *Le Bonheur.* Sous la direction Alexander Schnell. Paris, 2006. 37-55.

¹⁴ Karl Jaspers: *Heimweh und Verbrechen.* Diss. Med. (1909) - közölve: Uő.: *Gesammelte Schriften zur Psychopathologie.* Berlin - Göttingen - Heidelberg, 1963. 1-84. Disszertációjában Jaspers húsz súlyos bűncselekményt elemez, amelyek alapvetően abból fakadtak, hogy az illető véget akart vetni száműzetésének és ki akarta kényszeríteni a hazatérést a szülői házba.

nátusban helyeztek el, szolgáltni küldték őket, vagy nevelőnőnek adták idegen házakhoz. Ezek a lányok képesek megölni a rájuk bízott gyereket vagy felgyújtani a házat, ahol szolgálnak, pusztán azért, hogy végre hazaküldjék őket.

d) A zene vagy különböző hazafias dalok nagy nosztalgiajáványokat indítanak el a katonák közt, mint erről a katonaeorvosok és a tábornokok tanúskodnak. Jean-Baptiste Du Bos 1719-ben arról számol be, hogy alig három hónap alatt több mint hatezer ember halt meg egy városban. Rousseau 1763. január 20-án a Charles-François-Frédéricnek írt levelében említést tesz a *ranz-des-vaches* dalról és a *Hemvének* nevezett betegségről, amit előidéz.¹⁵ Voltak hercegek és parancsnokok, akik halálra ítélték azokat, akik ezt a dalt énekelték.

e) „A nosztalgia a melankólia egy formája, amit az a rossz közérzet (*ennui*) hív elő, amikor olyan idegenekkel kell együtt lennünk, akit nem kedvelnek bennünket”, írja Albrecht von Haller 1777-ben a *Dictionnaires des Sciences, des Arts et des Métiers*-ben. „Azt hiszem, felfedeztem, hogy a nosztalgia egyik oka Svájc politikai berendezésében rejlik. Ide kevés idegen érkezik és szinte senkinek sem sikerül letelepednie, mert az itt-tartózkodási jog (*le droit d’y vivre*) a származáshoz és a vérhez kötődik. [...] az ugyanabból a helységről való családok (az Alpokban) egymás közt házasodnak, szinte egyáltalán nincs vérkeveredés”.¹⁶ A nosztalgia és a melankólia magától értetődő, de alaposan soha ki nem fejtett kapcsolatát általában egy „harmadik” elemmel szokták magyarázni, amely a melankóliára és a nosztalgiára egyaránt jellemző: „gyász a szeretett személy vagy valamely absztrakció – mint amilyen a haza, a szabadság – elvesztése miatt” (Freud)¹⁷, „tárgyvesztés” (Agamben),¹⁸ „valami másnak a tudata, a távolság tudata (*conscience d’un ailleurs*), a most és az elmúlt, a múlt és a jövő közötti kontraszt tudata” (Jankélévitch),¹⁹ hipochondria és hisztéria („a fiatal emberek hisztérikus állapotának leggyakoribb tünetei a melankólia és a nosztalgia”).²⁰

f) Az egyetlen orvosság erre a betegségre a hazatérés a szülőföldre. A 18-19. századból származó különböző esetek arra utalnak, hogy már a hazatérés gondolata

¹⁵ Jean-Jacques Rousseau – Lettre à Charles-François-Frédéric de Montmorency-Luxembourg, maréchal-duc de Luxembourg. *Correspondance complète de Jean-Jacques Rousseau*. XV. Ed. by Ralph Alexander Leigh. Oxfordshire, 1972. 52.: no 2440.

¹⁶ „Láttam néhányszor ezt a nyavalyát, és meglehetősen bizonyossággal beszélhetek róla. Ezt a melankóliát az a szörnyű vágy okozza, hogy az ember ismét lássa a szüleit”. Ernst 1949. i. m. 116-117.

¹⁷ Sigmund Freud: Gyász és melankólia *Sigmund Freud művei*. VI. *Ösztönök és ösztönsorsok*. *Metapszichológiai írások*. Budapest, 1997. 129-143. (Berényi Gábor fordítása).

¹⁸ Giorgio Agamben: *Stanza. La parola e il fantasma nella cultura occidentale*. Torino, 2006. 1. és 2. fejezet.

¹⁹ Jankélévitch 1974. i. m. 280-281.

²⁰ Egy orvosi jelentésről van szó, mely az annapolisi Tengerészeti Akadémia első éves növendékeinek állapotáról számol be. Ld.: Bunke 2009. i. m. 240.

(vagy a hazaindulás) is elég ahhoz, hogy javuljon a páciens hangulata vagy hogy meggyógyuljon.²¹

g) A nosztalgia története az „esetek” és a beszámolók, valamint a vallomások története. Az *Antropológia* 30 §-ban Kant elmondja, hogy egy tapasztalt tábornok mesélt neki a svájciak nosztalgiájáról. Amikor aztán visszatérnek a jobbára szegény szülőföldjükre, ott mégsem lelik fel soha gyermekkoruk idejét.

h) A nosztalgia tiszta fikció (*Nostalgie feinte* – *nostalgia simulata*²²), ahogy Meyserey, illetve de Sauvages állítják 1763-ban, vagy később Starobinski; csupán tünete egy egész más betegség főnnállásának. A nosztalgiát a férfiak azért szimulálják, hogy elkerüljék a katonai szolgálatot, és „fertőző”, mert a nyelven (diskurzusokon, vitákon, elbeszéléseken, szavakon) keresztül terjed.²³

A két utóbbi példát, melyek a nosztalgia alakzatának hosszú történetét konstruálják, az összes többi előtt kell elgondolni, de mindig mind a kettőt egyszerre, azok után, hogy Andrej (Tarkovszkij) kimondja: „Senki sem ért meg (bennünket)”, illetve: „Meg kell semmisíteni a határokat.” A nosztalgikus protokollokban van valami művi és patetikus, valami „képmutató”. És mégsem elegendő, ha a nosztalgiát a képzelőerő teljesítményeként egyszerűen áttesszük az irodalomba vagy a pusztá fantazmák mezejére. Kant megkísérelte megszabadítani a nosztalgiát a térbeli dimenziójától, gazdaságilag definiálni és a szegényeknek tulajdonítani, teljesen eltávolítva a hazától (a hazatérés a szülőföldre halálba visz – *Qui Patriam quarit, Mortem invenit*²⁴, ellenben a haza az, ahol jó lenni [*patria ubi bene*]; Kant ily módon szembeáll a tizenkilencedik századi eszmével a

²¹ „Nem volt nehéz felfedezni a kétségbeesés okát. Felfedezni, mondom, mert az ebben szenvedő betegekben szinte lehetetlen volt kicsikarni a beismerést, egyikük sem akarta bevallani, hogy mit élt át. Úgyszólván szégyelltek beszélni a fájdalomról, amit éreztek, noha leleplezte őket az öröm, ami akkor villant fel a szemükben, amikor felmerült a megígért eltávozás”. Denis Guerbois katonai sebész jelentéséből, aki a nosztalgiáról szóló első francia nyelvű disszertáció szerzője, amit 1803-ban védett meg Párizsban. Idézi: André Bolzinger: *Il y a deux cents ans, première thèse parisienne sur la nostalgie. L'évolution psychiatrique*, 68. 2003. 101.

²² Bunke 2009. i. m. 116–117. François Boissier de Sauvage háromféle nosztalgiát különböztet meg: az egyszerűt (*simple*), ami a katonák közt gyakori és háttérbe lehet szorítani, ha a katonákat folyton szórakoztatják és beszélnek hozzájuk, vagy ha néha megkapják azt, amit kérnek; az összetettet (*compliquée*), amit nem gyógyít semmi orvosság, de ha a katonák valóban dezertálnak vagy hazamennek, kigyógyulnak belőle; és a hamisat (*feinte*), amit a szolgálat elkerülése végett szimulálnak a katonák, vagy képzelik be maguknak. Ernst 1949. i. m. 96–100.

²³ Starobinski két híres szövege próbálja felmutatni a nosztalgia fiktív struktúráját. Jean Starobinski: *The Idea of Nostalgia. Diogenes*, 14. 1966. 81–103. és Uő.: *Sur la nostalgie. La mémoire tourmentée. Cliniques méditerranéennes*, 2003, 1. no 67. 191–202.

²⁴ A nosztalgia mostanáig olvasható legrészletesebb elemzésében Simon Bunke értelmezi Bernardino Ramacini 1700-ból származó, erre vonatkozó álláspontját. Ld.: Bunke 2009. i. m. 89–135.

szorgalmas, pénzéhes európai polgárról, aki más kontinensen dolgozik és alig várja, hogy hazatérjen a szülőföldjére),²⁵ ám ez a kísérlet fatálisan degradálódott Martin Heideggernél és különböző tanítványainál, valamint azért, hogy a hermeneutika oly nagy hatással volt a régi szövegek újraolvasására. Nem csak arról van szó, hogy Heidegger mindent a rejtett nosztalgiára redukált (*verborgene Heimweh*), vagy arról, hogy a *Heimweht* ismét szigorúan a *Heimathoz* kötötte (a földhöz, az otthonhoz vagy a gyökerekhez), hanem arról, ahogy hangsúlyozta a „közelség” és a „önmagasság” jelentőségét, és hisztérikusan ismételte Humboldt soha nem dekonstruált eszméjét a nyelv (*Sprache*) és a haza (*Heimat*) szétválaszthatatlanságáról. Úgy látom, hogy Humboldt híres mondása az 1827-ben Charlottéhez írt levélből: „*Die wahre Heimath ist eigentlich die Sprache*”,²⁶ melyet százszor variáltak és ismételtek Hannah Arendtől Derridáig vagy Gadamerig, nagyon szépen folytatódik abban a beszédben, amit Heidegger a szülővárosa, Messkirch 700. évfordulóján mondott: „*Unsere Sprache nennt den Zug zur Heimat das Heimweh*”.²⁷ A nyelv erejében, a *mi* nyelvünk erejében, hogy a „honvágy” szóval a *mi* legsajátabb vonzalmunkat jelölje (a *Zug* rántás, hirtelen, erős, váratlan rántás), észre kell vennünk azt a szenvedélyt, amellyel Andrej egyszerre zár ki más nyelveket és védelmezi a saját benső orosz nyelvét. Ez ugyanaz az erő, mint amelyek a határok megsemmisítésére hív fel.

Szeretnék amellet érvelni és nem tágítani attól, hogy Heideggernek ez a „visszatérése” az Alpokból az Alpokba, a Schwarzwaldba (a „Heimkunft” című versben, amelyet Heidegger részletesen elemez, Hölderlin, a magántanár, 1801-ben Svájcban tér vissza a szülőföldjére), mindig implikálja a haza jelképeit, majd az uniformisait is, azaz hogy a nosztalgia megújítja a rossz közérzetet és a háborús bizonytalanságot. Ezenkívül az az érzésem, hogy Heideggernek a *Heimatról* szóló beszédében előforduló néhány fontos fordulata továbbra is a nosztalgia regiszterében marad, és erőszakot termel vagy erőszakot von magával. Ugyanis Heidegger vagy Andrej a nyelv lefordíthatatlanságát és a „privát nyelvet”, az ápolit dialektust és a szólásmondások erejét (tehát a szülőföldet) forszírozzák, ami összhangban van a másik „megismételhetlenségéről” szóló különféle elméletekkel, azaz az idegen elméletével Lyotard-nál, Lévinasnál vagy Deleuze-nél. Amikor Deleuze rámutat arra, hogy a saját nyelvében egyetlen író sem érzi magát otthon, hogy az író számára minden nyelv, az anyanyelve is, teljesen idegen, akkor paradox módon megismétli Heidegger és Andrej álláspontját is, miszerint van bennünk valami, ami kizárólag a „miénk” (lefordíthatatlan, megismételhetetlen, oszthatatlan, amit mások nem értenek, nem kommunikálható és leképezhetetlen).

²⁵ Philippe Pinel: *Encyclopédie Méthodique. Médecine*. Paris, 1821. – Ld.: *Nostalgia. Storia di un sentimento*. A cura di Antonio Prete. Milano, 1992. 70.

²⁶ Wilhelm von Humboldt – Brief an Charlotte vom 21. August 1827. *Briefe vom Humboldt an eine Freundin*. I. Leipzig, 1847. 322.

²⁷ Martin Heidegger: 700 Jahre Messkirch. *Martin Heidegger Gesamtausgabe 16. Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges 1910–1976*. Hrsg. von Hermann Heidegger. Frankfurt am Main, 2000. 578.

Idegennek lenni vagy másíknak lenni – ez implikálja a szülőföld meglétét (például Izraelét Lévinasnál, vagy egy saját imaginárius territórium létezését, mely kívül esik az állam területén) – még akkor is, ha kijelentjük, hogy az otthon ideje örökre a múlté (Adorno, *Minima Moralia*, 1944. § 18). Akárcsak a „Senki sem ért engem (bennünket)” (ez az állítás implikálja a „haza akarok menni” mondatot is), levezethetetlen különbséget és idegeneket állít elő, pontosabban amiként az idegen szükségképp idegeneket teremt maga körül, úgy a „meg kell semmisíteni a határokat” (ami szintén magában foglalhatja a „haza akarok menni” mondatot, röviden, hogy „semmi se akadályozzon a hazatérésben”) azt implikálja, hogy a világnak egy nagy otthonnak kell lennie, nekünk pedig mindig magunk közt kell lennünk, otthonosan. A filozófusok és a tanult emberek (az úgynevezett értelmiségiek) feladata – ez mindig utasítás és megelőlegezett végkövetkeztetés –, hogy otthonná tegyék a világot, mivel „a filozófia tulajdonképpen nosztalgia, sóvárgás, hogy mindenütt otthon legyünk” (*Die Philosophie ist eigentlich Heimweh, ein Trieb, überall zu Hause zu sein.*) (Heidegger elemzi Novalisnak ezt a mondását a § 2-ben, az 1929/1930. évi téli szemeszter kezdetén.)²⁸

Az az érzésem, hogy ha a filozófia a jövőben meg akarna és meg tudna szabadulni az ilyen monstruózus konstrukcióktól – hogy ismét az otthonok között és az utcán találjon rá saját terére –, akkor nem elég csupán követni és újraaktualizálni Kant kijózanító nézeteit a valódi filozofálásról, mely megvéd bennünket az ész betegségeitől, a más világok utáni sóvárgástól (*Sehnsucht*), akárcsak a nosztalgiától (*Heimweh*).²⁹ Az is szükséges, hogy a filozófia intézménye szakadatlanul fölfedezze és beismerje explicit és implicit felelősségét a történelem során megesett háborúk és a különféle formákban gyakorolt erőszak iránt.

Miért van tehát szükségem Clausewitz „súrlódására” (*Friktion*) ahhoz, hogy leírjam a nosztalgia működését? A *Friktion* szót Clausewitz a jövődő feleségéhez írt levelében használja (1806. szeptember 29.). Ebben a porosz hadseregben előállt parancsnoklási problémákról beszél, ami az egyik vezérkari főnököt, Scharnhorstot sújtotta, akit Clausewitz mint a letehetségesebbet kiemel a többiek közül. A vezérkari főnök, mondja Clausewitz, teljesen lebénult és passzívvá vált a más vagy másmilyen vélemények frikciója miatt. Scharnhorst nem tud ellenállni a frikciónak,

²⁸ Martin Heidegger *Gesamtausgabe* 29/30. *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt–Endlichkeit–Einsamkeit.* (Wintersemester 1929/30). Hrsg. von Friedrich-Wilhelm von Herrmann. Frankfurt am Main, 1983. 7–10. § 2b: „Das Heimweh als die Grundstimmung des Philosophierens und die Frage nach Welt, Endlichkeit, Vereinzelung”. Novalis e „mondásának” értelmezéseit és transzformációit mindenképp követni kellene Lukácsnál, *A regény elméletében*, valamint Adornónál és Horkheimernél *A felvilágosodás dialektikájában*.

²⁹ „Der Kritik der reinen Vernunft ist ein Präservativ für eine Krankheit der Vernunft, welche ihren Keim in unserer Natur hat. Sie (diese Krankheit; Erdmann kiegészítése) ist das Gegenteil von der Neigung, die uns an unser Vaterland fesselt (Heimweh). Eine Sehnsucht, uns ausser unserm Kreise zu verlieren und andere Welten zu beziehen”. Az 5073. jegyzet 1776–1778 között keletkezett. *Kants gesammelte Schriften. XVIII. Kants handschriftlicher Nachlass* 3, 5. Berlin, 1928. 80.

melyet a vezérkarban vagy a kabinetjében a különféle tanácsosai „sugároznak”, nem képes döntést hozni és elindítani „a háború gépezetét”. Ez a példa arra indítja Clausewitzet, hogy elképzelje azt a grandiózus hadvezért, aki az akaraterével le tudná győzni mindazt, ami ellenáll neki, ami pedig nem más, mint a különféle elemek sokaságának súrlódása. Tehát mindazt, ami lefékezi a háború „mozgását”, minden olyan akadályt és problémát, ami zavarja a hadi hatékonyságot, zavarja, paradox helyzetbe kergeti a parancsnokot, félbeszakítja a háborút, hogy aztán valószínűleg elhozza a békét is. A háborúról szóló könyvének „A súrlódás a háborúban” (*Friktion im Kriege*) című hetedik fejezetében ezt írja Clausewitz:

„A súrlódás az az egyedüli fogalom, mely általában véve meglehetősen megfelel annak, ami a valódi háborút a papíron levőtől megkülönböztetheti (*was den wirklichen Krieg von dem auf dem Papier unterscheidet*). A katonai gépezet (*militärische Maschine*), a hadsereg és mindaz, ami ahhoz tartozik, alapjában véve igen egyszerű s azért úgy látszik, mintha könnyen lehetne kezelni. De meg kell fontolnunk, hogy annak egyetlen egy része sincs egy darabból készítve, hogy minden rész egyes egységekből (*Individuen*) áll, melyek mindegyike minden irányban megtartja saját súrlódását.”³⁰

Úgy látszik, ha valamiképpen meg akarjuk szakítani vagy lehetetlenné tenni a háborút, akkor, ellentétben Clausewitzcel, ámbár neki köszönhetőn, minél inkább bonyolítanunk kell a dolgokat, játékba vagy színre vinni, felszínre hozni újabb meg újabb elemeket. Úgyszintén megkülönböztetett figyelmet kellene szentelnünk annak, amit Clausewitz „papíron levő háborúnak” nevez.

A nosztalgia mindenképp az egyik legfontosabb frikció, ami megzavarja és ideiglenesen szünetelteti a támadó háborút, és ezzel megnyitja a teret a védekezés számára. A katonák az otthonukról álmodoznak, és képzeljük el őket, amint lassan visszatérnek a szülőhazájukba, haza. De vajon a saját otthon, a saját ház megléte nem implikálja-e a készséget, hogy megvédjék – hogy megvédjék a tulajdon és az otthon eszméjét, biztosítsák és kitapossák a hazavezető utat és ezen az úton megsemmisítsék az akadályokat s a határokat, hogy (együtt, közösen) megvédjék „az otthon princípiumát” a kevésbé nosztalgikus támadóktól? A saját otthon megléte, azaz a látens, „papíron levő nosztalgia” mindig egy olyan otthon meglétét is implikálja, ami már megszűnt otthonnak lenni, egy olyan otthonét, ahol szakadatlanul zajlik az eszmék, a nemek, az elődök és az utódok, a nemzedékek konfliktusa (*stasis*)... melynek nevében lehetetlen háborúzni, és amiért nem lehet harcolni. Ez az oka annak, hogy Clausewitz kifejezése, „a papíron levő háború” paradox módon, mint a tiszta háború fantáziája és fikciója – mint fikció – leállíthatja a háborút, és előhívhatja, bevezetheti a békét. Nem hiszem azonban, hogy meg lehet akadályozni a háborút azzal, ha a háborút idealizáljuk, szakadatlanul konstruáljuk és tervezzük, vagy ha folyton a háborúról írunk. „A papíron levő

³⁰ Clausewitz Károly: *A háborúról*. Ford. Hazai Samu. Budapest, 1917. 79.

háborúnak” elsősorban azt kell megidéznie, hogy a nosztalgia s a honvágy eredete a melankóliában rejlik és az értelmiségiek (a tanult emberek) nyomorúságában (*mysery of schollars*),³¹ valamint hogy eltéphetetlen kapcsolat fűzi össze a hazavágyó katonákat meg a uralkodást, a háborúhoz és a gyilkoláshoz való jogot igazoló szakembereket.

Radics Viktória fordítása

³¹ „Love of Learning, or Overmuch Study. With a Digression of the Misery of Schollers, and Why the Muses Are Melancholy”. (1621) Robert Burton: *The Anatomy of Melancholy*. New York, 1927. 259–261.